

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 114 (2001)

Artikel: Igls caputschins an Surmeir : 3. part
Autor: Thöni, Gion Peder
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-236655>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 05.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Igls caputschins an Surmeir

Gion Peder Thöni

3. part

Preambel: Siva d'ena interrupziun continuainsa cun la seria dall'istorgia digls paders bregns e lour operar pastoral propi extraordinari ainten la regiun Surmeir. E cun chesta part peglia fegn igl rapport pertutgond la regiun Sotgôt da Surses. Oz ans occupainsa surtot cun Salouf, la davosa pleiv oradem Surses, e da sias filialas Del e Ziteil. Salouf è numnadamaintg an divers gros «en cass special» ainten chesta istorgia. Per l'egna siond – ansemen cun Casti – tranter las dus pi davosas vischnancas, noua tgi paders da lezza Missiun Retica on pastoro. Per l'otra pero er, siond la pleiv, noua tgi ainten l'istorgia d'exact 200 onns durant precis 30 onns ò pastoro scu davos e bagn igl pi renumo digls caputschins da nossa regiun e nateiv indigen, igl poet, scribent, poet e catscheder P. Alexander Lozza. Scu anfignen adacò sa basa igl noss rapport sen la Historia delle Missioni dei Capuccini nella Rezia, cumpilada da P. Clemente da Brescia. Pero lagn nous er tar Salouf tender igl artg en munt pi grond, dond er cò ena spievlada sen fatgs istorics, culturalis e religious pertutgond la pleiv.

Di Salucco e Presanz¹

1640

Remarcablamaintg ò P. Clemente ainten igl sies codesch mianc deditgia en agen tgapetel a chest Salouf, tgi è alla fegn tuttegna sto ena pleiv da betg pitschna impurtanza. Chegl zont sch'ins considerescha, tgi tiers Del e Ziteil perfign Parsonz era filiala da Salouf e per taimp schizont Stierva, – zont lez Ziteil, igl li da pelegrinadi,

¹ Igls fatgs pertutgond Salouf èn da catar an differents lis dall'istorgia da P. Clemente, uscheia an Libro Sesto, Capitolo Sesto ed an Libro Decimo, Capitolo Terzo, scu er utro.

noua tgi Nossadonna era cumpareida gist angal 60 onns avant tg'igls amprens paders vignan a Salouf.

Tgi so, sch'igl muteiv per chella «mancanza da duevel respect» tar P. Clemente fiss da tschartger liaint, perchegl tgi cun Salouf i dava sobraint navot «da blagar», – igl cuntrara: siva en fitg curt fitgier pe veva la pleiv squasi anvii d'avent igls dus amprens caputschins, e chegl schizont igls tgisond dad incorrectadads. Er davigl tar Salouf navot da renumar scu cun tants oters lis: tgi els vessan construia ena nova baselgia! Ed anc ensatge: siva ena curta dimora da mianc 10 onns on igls caputschins tranter 1650 e 1750 gia da far navot ple cun Salouf; e gist ainten chel frataimp ò P. Clemente ansomma sarro giu e publitgia la sia cronica (1711), savond perchegl da chintar sobraint navot ple d'en operar da caputschins an chel li.

Persiva para el da stgaffeir gist cò an sia cronica ena mecta confusiun cun betg discorrer cler schi chegl tg'el rapporta pertotga en prer sulet, u forse dus, – chel da Parsonz u da Salouf? Anc pi torbla vign la fatschenta cunche gl tg'igl rapport antscheva cun relatar da Parsonz. Ma cun chella pleiv neir pastorada da Salouf anor, pogl gist schi bagn pertutgier chest li.

I pudess pero perfign esser uscheia, tgi cun lez plevant da Salouf esser fitg vigl² ins veva piglia per Parsonz scu substitut «gist chegl tg'ins veva catto», numnadamaintg en simpel fugitiv e tgenen fegher! Betg savond schliier igl fatg, surlaschainsa agl lectour da tschartger ena cumbinaziun e dagn igl text tenor la cronica da P. Clemente.

Enpo remarcabel ans pogl pareir, tgi P. Clemente s'externescha lung e lartg sur dallas affèras da chest prer, scu er digls muteivs, pertge tg'igl pover pievel era sto necessito d'angascher scu plevants tals spirituals «indegns», ensatge tgi vagn gio santia sot igl tgapetel pertutgond Parsonz.³ En migler maletg dalla noscha situaziun ins savess pero strousch survagneir, tgi cun igls detagls palesos cò pertutgond chest «curious prer»:

² cf. anot. 9. Nous preferign da citar sot Salouf las expectoraziuns tgi stattan sot Parsonz, p. 235.

³ Rapporto sot Parsonz, p. 235, ma cun igls fatgs esser masdos, preferignsa d'igls citar an connex cun Salouf.

Digl taimp digl P. Ignazio,⁴ igl amprem superiour, era la pleiv (*managea è Parsonz*) filiala da Salouf, distant quasi dus miglias taliangas. Cò serviva en pover viglet, en prer d'ena tscherta religiun, igl nom digl qual ins menziunescha pi gugent betg per degn respect.⁵

Dond chel prer se sia religiun era el fugia no an chesta regiun,⁶ veva cò piglia donna e gia cun ella set unfants. Cun excepziun da chegl era el en bung prer,⁷ exequiva bagn igl sies uffeci. El ò surpiglia la pleiv da Salouf, ò governo chella «con somma prudenza e zelo».⁸

El ò introduia (*chegl tgi vala oramai er per Parsonz*) bliers bungs usits, pradgeva cun effect fritgevel per chellas olmas, ena tgossa veira-maintg admirabla, ed el ò sarvia cò durant en spazi da passa trenta onns.⁹ Ma alloura, pudend el causa da vigliadetna betg ple satisfar a tots dus lis, ins ò mess Parsonz tar Riom, ed a chella baselgia (v. d. *da Parsonz*) servan igls caputschins, scu er a Cunter.

⁴ P. Ignazio Imberti da Casnigo è er sto igl fundatour, v. d. igl organisatour dalla Missiun Retica, scumanzond 1621 cun en'amprema staziun da caputschins a Sta. Maria, Müstair. Cf. P. CLEMENTE p. 3, ser CHRISTOFFEL WILLI: *Die Kapuzinermis-sion in Romanisch Bünden* p. 44/45 e p. 212.

⁵ «... *il cui nome si tace per degni rispetto* ...» Causa dall'indicaziun inprecisa ins so er betg per franc, schi «*cun qual nome*» igl è managea igl nom digl om, ni chel da sia curiosa cretta. Ed er betg cun franchezza, schi pertutgiva betg pitost Salouf, da noua anor Parsonz niva pastoro.

⁶ El derivava per franc dall'Italgia, noua tgi da vart dalla baselgia catolica ins persequitava anc ple tgi mai vehement mintga indeci tgi lascheva suspettar, ideas reformatoricas vigilian tschiffer pe. Uscheia santignsa diversas gedas da tals «prers fugitivs» no dall'Italgia. Ins viglia er far stem dalla remarca tar J. J. SIMONET: *Aus den bischöflichen Visitationsberichten von 1623 und 1643*, p. 23: «*Im Oberhalbstein gab es (1623) nur 6 Geistliche, jetzt (1643) sind bereits 10 angestellt, und es beginnt jene Tendenz, die dann beim Überfluss an Geistlichen im 18. Jahrhundert allzu sehr befriedigt wurde*».

⁷ «un buon Religioso».

⁸ Damais: «cun extrema prudenza e diligenza».

⁹ Ser DURI LOZZA citescha tenor *Urbari dalla pleiv Salouf*: el seia sto cò plevant durant 50 onns, cf. *Cronica dalla pleiv Salouf*, p. 4. Igl madem tar J. J. SIMONET: *Visitationsberichte 1623 und 1643*, p. 11.

Ma discurrend dallas tgossas pertutgond igl saleit dallas olmas on igls paders visitaders¹⁰ stuia constatar, tgi pac avant l'avigneida digls paders per la tgeira da chest pievel (*a Salouf*), i vevan cò (*a Parsonz?*) en prer, «il quale era ignorantissimo».¹¹ E siond el igl amprem sto scrinari è el, schibagn gio pi vigl, davanto spiritual,¹² er sch'el veva strousch cunaschientscha da daple tgi quatter scritgeiras (*matagn managea paginas dalla dutregna*), amprandeidas ainten la scola da Trevi.¹³ Ma cun esser dalla regiun veva el gia sustign da bungis paraints ed uscheia reuschia da neir plevant. Ansasez fiss el mianc sto capavel dad esser simpel caplon. Pero siond tala carascheia da spirituals, erigl cò betg sto pussebel d'ansomma cattar ensatgi oter, per betg riscar da suravneir anc en mender. Exequond igl sies uffeci pretendeva el pero ena anc pi gronda autoritad tg'igl uestg sez, pigliva giu la confessiun, schliiva sez generous tots igls cass tgi sa preschantavan, dispensava tar impedimaints da lèt, ed an tottas tgossas sa dava el scu sch'el fiss papa cun autoritad suprema.

Viso (*less franc pitost deir: tgisio*) tg'el è alloura nia tigl uestg (*antras igls paders?*) perveia d'en tal ager omnipotent, ò lez igl cito tar el ed igl ò examino, dumandond, cun tge dretg tg'el sa lubescha talas tgossas. Resulto ò nigna otra declaraziun: tgi tot davantava angal causa da sia ignoranza cumplagna (*an fatgs religious*). Dumando, tge formalitads tgi totgan tar igl batten, ò tsel raspundia cun totta fran-

¹⁰ Angal per far andamaint: igls dus incumbensos antras la Sontga Congregaziun digl urden digls caputschins per «inspectar» tot las pleivs pastoradas da chels, eran *P. Marino da Cavalcesio* ed igls sies cumpogn *P. Timoteo da Brescia*, cf. anotaziun 13 dall'amprema part, scu er la surscripziun an *Libro Sesto, Capitolo Primo* dalla *Historia*: «La Sacra Congregazione manda Visitatore delle Missioni il Padre Marino».

¹¹ D'exaimpels per tals prers «ignorantissims», v. d cun miserabla scolaziun, santignsa er d'utro. Uscheia zont ainten lezza detga pertutgond Casti. Lò vegia tar la messa da Nadalnotg igl «prer» stuia confessar agl pievel: «Ia cat betg la messa aint igl codesch, – schi ge a tgesa!» cf. er part 4 sot Casti.

¹² Verbal: «era passato al Ministero Ecclesiastico e Sacerdotale».

¹³ *P. Clemente* applitgescha cò ena tipica detga digl taliang: «per esser così infarinato», chegl tgi less deir verbalmaintg: «esser pudro cun fregna», damais correspondent agl provervi tudestg: «Aussen fix, innen nix».

chezza: «Igl segn dalla sontga crousch». Stuond igl uestg constatar la miserabla tgeira religiosa da chest pievel antras l'insufficienza da chest pover prer, ò monsignour fatg l'istanza agl prefect per far tar-metter (*a Salouf*) dus caputschins.

L'imposanta baselgia da s. Giera segl crest sur Salouf

Chegl è davanto immediat, sot las cundiziuns allegadas ainten igl 5avel codesch, tgapetel quatter. E chel prer ò igl uestg tarmess scu caplon an Val Venosta.

Or da chest davos factum, ma er digl suandont, i para tuttegna da sa resultar ena tscherta franchezza, tgi chest prer seia sto angal «en intermezzo», – scu detg, forsa en substitut sto angaschea per Parsonz. E surpigliond alloura igls paders 1639 la pleiv da Riom ed alloura 1641 la pastoraziun da Salouf pudess chel «curious prer» esser sto cò plevant tranter 1630 e 1640.

Ma oss cumparan finalmaintg a Salouf igls paders caputschins!

Igls amprens èn nias a Salouf igls 22 avregl 1641 – damais gist sen igl patrocini e la purdananza da s. Giera – e chegl P. Deodato da Bornato cun igl sies soci P. Giacinto da Savallo. Chegl è documento a Salouf antras la notiza ainten igls codeschs digls battens:

«Ego Fr. Deusdedit¹⁴ Cap. Et concionator miss. ... a Bornato, cum socio Fr. Hiacinto a Savallo ... hanc Salucianem ecclesiam curandem suscepi anno 1641 22 mensis Aprilis».

Curt avant, angal all'antschatta digl meis, veva pero gio en P. Lucio da Salò gia a Salouf dus battens. Chest pader, tgi para dad esser sto «famegl ambulat»; pertge siva dad esser documento 1635 a Beiva cumpara igl sies nom mintg'onn ainten en oter li, ma dapertot angal per gidar or.¹⁵ Chel pader n'ans interessescha pero betg, loan-cunter curt igls fatgs, pertge tgi gl'ò do totanegna «ena invasiun da paders» er cò tar nous.

Obliias anc adegna antras las maseiras dictadas digl Concil da Trient (1545–63) on zont igls uestgs stuia tschartger veias per realisar l'urgenta reactivaziun religiosa. Ed uscheia èn els stos anc schi leds dalla spierta dalla cuminanza digls caputschins da Brescia, da surpiglier er pastoraziuns ainten igl uestgia da Coira. E chegl è davanto igl mument tgi betg angal la Germania fascheva tras las sgar-schours dalla Ghera da 30 onns (1618–48), ma er igl Grischun igls

¹⁴ Deoatus, er Adeodato, lat. «Deus dedit» = chel tgi Dia ò do.

¹⁵ ten. ser CHRISTOFFEL WILLI: *Die Kapuzinermission in Romanisch Bünden*, p. 155.

madems rizrazs cunaschaints sot igl nom Ambrogls grischuns. Ainten chel terribel vesprer on igls caputschins da Brescia organiso la schinumnada Missiun Retica digl sies urden.

Bod «scu ena lavegna» on els surpiglia adegna daples pleivs, tranter Nagiadegna e Surselva. Chegl vot deir: on igls uestgs surdo a caputschins la pastoraziun da chellas. Igl noms da chels uestgs: Josef de Mohr (1627–35) e Johann VI de Flugi d'Aspermont (1636–61).

E las pleivs tgi èn neidas surdadas dad els: scumanzo cun Lantsch/Brinzauls/Surava 1627 e cun excepziun da Vaz (1663), Sur (1668 digls Mulegns anor) ed Alvagni (1686) è menderegna da nos-sas pleivs neida surdada durant lour regenza alla pastoraziun antras igls caputschins. Piglveir «scu ena lavegna»!¹⁶

Anc dei avant chel prer «ignorantissim», tg'igl uestg ò alloura tarmess angal scu caplon an Val Venosta stò pero esser nia e sto a Salouf «lez tot oter», – en «tot oter» betg angal perchegl tg'el ò pastoro cò antiers 50 onns,¹⁷ ma pitost perveia da sias prestaziuns burmaintg extraordinarias per lez taimp.

Da chel remarcabel plevant, – ed i stò burmaintg sa trattar dad el, igl sagond davos avant l'arrivada digls caputschins, – so P. Clemente da chintar tot otras tgossas:

Siva blers onns è chel prer («*quel religioso*») – anriclo causa da sia colpa – ia a consultar Pader Ireneo, igl prefect,¹⁸ ò confesso a lez tot sia veta ed igl supplitgia da gidar ad el, senachegl tg'el possa salvar sia olma.

Igl prefect igl ò consolo, gl'animo d'aveir fidanza ainten Dia, tgi bandunga mai chels tgi s'anriclan da lour colpa. Sessour ò P. Ireneo igl tarmess a Roma, dond cun el brevs da racumondaziun per mangs

¹⁶ Madema funtanga scu anot. 15. Er J. G. MAYER: *Geschichte des Bistums Chur II*, p. 412.

¹⁷ P. Clemente so angal da 30 onns, scu vagn gio santia, ma nous ranviagn ad anot. 9.

¹⁸ P. Ireneo da Milano è sto 1634 igl ampren caputschin a Tinizong, schibagn «ambulant» e per en mez onn. Siva d'aveir gia pastoro an Nagiadegna ed a Rueun e 1632 esser nia nomino prefect, ò el sa caso a Lantsch, gidond or dapertot. Ed el niva numno «igl apostel digl Grischun», cf. ser CHR. WILLI, register digls caputschins an regiun rumantscha an *Die Kapuzinermission in Romanisch Bünden*, edia 1960.

da divers prelats cunaschaints e bagnvolents. Cun ageid da chels è igl omet nia ratschet digl Suprem Pontifex, ò sa patto an schanuglias davant chel, e laschond correr en ual da larmas or digls sies ìgls («sgorgando dagli occhi una fonte di lagrime») ò'l ruia umilitevlamaintg per pardung per chegl tg'el veva fallo an sia veta, schond angal dus parolas: FIDEM SERVAVI. (*Ia va conservo la cardientscha*). Volend igl penitent cotras confessar, tgi el vegia bagn commess tots sbagls pussebels, angal betg pers la cardientscha, ò igl Pontifex piglia se el an buntad ed igl reconcilia cun Dia e cun la baselgia.

Alloura ò'l igl tarmess anavos an sia pleiv, ma cun l'ordinaziun expressiva da sa separar dalla sia donna, tgi viveva anc, – schibagn tgi oters fon valeir, tgi ella era gio morta. Er duess el sa preschantar agl superiour dalla proxima clostra digl sies urden e suondar obadevlamaintg las sias ordinaziuns.

Chegl ò chest pader scu para fatg, ò vivia anc divers onns, manond oss ena veta exemplarica. E cura tg'el è alloura mort an ota vigliadetna¹⁹ ègl sto tristezza generala tar igl pievel. Ed igls caputschins eran trasor stos gidevels ad el ainten la pastoraziun dalla pleiv, chegl sen ordinaziun digl uestg, tgi veva cumpassiun cun igl vigl spiritual.

Ainten chel li («quella Terra») Salouf, gist manevel dalla baselgia parochiala, dasper la veia per Riom, ègl ena tgaplotta, ainten la quala i sa catta en maletg dalla Purschela Maria. E d'ena vart segl maletg è'l pitturo chest conventual an vistgia da prer, stond an schanuglias, cugls mangs standias vers igl maletg numno, scu schi el less sa racumandar alla sia protecziun.

E sotve èn scretgas las parolas suandontas:

**QUESTO RITRATTO E' DEL R. D. VINCENZO RIZZO
CURATO DI SALOCCO, QUAL FECE FARE QUESTA
CAPELLA PER SUA DIVOZIONE L'ANNO 1632.**

Chest plevant, digl qual P. Clemente rapporta schi detaglea nunditgond sia veta falombra para propa dad esser sto tant ordvart pietous scu d'admirabla activitad; pertge la tgaplotta gist numnada n'è betg la suletta tg'el ò laschea biagier. Tenor igl istoriograf d'art²⁰

¹⁹ I seia ranviia ad anot. 9.

²⁰ cf. A. WYSS: *St. Georg in Salouf*, ediz. 1987.

seia er la tgaplotta digl s. Rusari, tatgeda ved la miraglia cunter mesanotg dalla baselgia sainza dubi sia ovra, siond erigeida 1615. E l'erecziun da chella stetta per franc an connex cun la fundaziun dalla Confraternitad digl s. Rusari 1609, mademamaintg en'ovra da chest oramai ordvart pietous plevant.²¹ Las pitturas da chest sanctuari stoptgan pero esser neidas fatgas an dus etappas; pertge d'ena vart vign lour existencia gio documentada ainten igl rapport dalla visitaziun digls deputos digl uestg 1623. Da l'otra ò igl (sagond) pit-tour sa perpetniso cun en cler epitaph lategn ainten ena curneisch, pero pir onns pi tard:

**Chest edifeci è memo. a Battista Macolini
dalla Val s. Giacomo, tgi ò malagea chest'ovra
1632**

La tgesa pravenda, igl ospizi digls paders caputschins

²¹ Ser DURI LOZZA: *Cronica dalla pleiv Salouf*, 1995.

Ed oss sarogl nign dubi, tgi chest bung P. Vincenzo Ricci, uscheia sa numnava chel plevant, ò igl madem mument er laschea far igl maletg per tschella sagonda tgaplotta erigeida dasper la veia per Riom. Pertge er lezza purtava igl datum da 1632.²²

Enpo remarcabel ègl bagn, tgi P. Clemente tradescha nagliour ainten igl text igl nom da chest remarcabel plevant. Pir or dall'inscripziun ainten la tgaplotta ans vign el ancunaschaint. E schi nous santign alloura ainten igl rapport digls visitaders da 1643, tg'igl sies successour seia ossa cò gio 6 onns, e santign antras nom e datum ainten lezza tgaplotta, tg'igl sies predecessour era cò anc 1632, alloura ègl bagn franc, tgi chel stò damais esser mort pacs onns siva, schagn 1635. E schi para dad esser testifitgia antras igl rodel dalla pleiv, tgi èl vegia pastoro cò 50 onns, schi stò chel fugitiv no dall'Italgia bagn esser rivo cò curt siva l'appariziun da Nossadonna a Ziteil 1580!

Tgi seia scu tgi viglia, – chest P. Ricci stò – nunditgond igls munglamaints rapportos dad el antras P. Clemente – tuttegna esser sto en spiritual da buna taimpra per sia clamada. Chegl stò sainza dubi constar, pertge schiglio vessan igls dus representants, tgi on 1623 an nom e sen ordinaziun digl uestg visito las pleivs – e prevedibel er cresmo – franc menziuno ensatge negativ an lour rapport.²³ Igl cuntrara para dad esser igl cass.

E schi las indicaziuns gist numnadas correspondan, alloura stò'l esser rivo cò ca. 1585. E tiers las numnadas erecziuns dallas dus tgaplottas e la congregaziun digl s. Rusari ins dastga an chel cass mecta franc er anc attribueir ad el en'otra ovra: d'aveir aglmanc promovia l'erecziun d'ena tgaplotta lise a Del, la fracziungetta da Salouf, tgi era tenor la detga digl taimp medieval ena dretga vischnanchetta. Chegl aglmanc anfignen tar la pesta da 1630. Ena baselgietta per els muntava ena veira bun'ovra, pudond els uscheia aveir aglmanc sporadic agens sarvetschs divins e stuevan betg neir gist adegna giu ainten la baselgia parochiala.

Bagn siva d'alloura varon igls plevants fatg regularmaintg en sarvetsch divin lise. Anc or digl contract stipulo 1741 – damais curt

²² Tenor infurmaziun da ser Duri Lozza exista chesta tgaplotta gio da dei betg ple.

²³ Dr. J. J. SIMONET: *Bündn. Monatsblatt* 1916, p. 13/14.

avant la vignèida per stabel digls caputschins – tranter ser Gallin ed igl cumegn, santignsa, tgi chel vegia l'obligaziun da far messa en'eda l'emda a Del.²⁴ Ena agiunta – an taliang e damais forsa pi tard d'en caputschin? – dei, tgi igl predecessour da ser Gallin, ser Gion de Lille (plevant 1726–41), vegia 1734 gia ena dispetta cun igl cumegn, perche gl'el leva betg eir mintg'emda se Del.

Scu tgi gl'è sto an realitad na savainsa betg: schi gl'è sto chest ser Ricci tgi ò gudagnea igl landvogt actual Gion Giera Scarpatetti (guia dalla Tera segl casti Riom 1584–87 e 1591–98) per igl plan, – u schi lez ò angal agea an consens cun igl nov plevant – forsa l'egn scu l'oter stond anc sot la ferma impressiun digls evenimaints a Ziteil? – factum ègl, tgi 1595 igl è nia banadia aint ena tgaplotta a Del e paeda digl donatour numno cò soura.²⁵ Ma pussebel ègl perfign, tgi landvogt Scarpatetti vegia fatg chella gesta generosa per angraztgamaint tgi el era lò gist nia eligia per la sagonda già guia dalla Tera?

Sa basond sen las indicaziuns digls experts ins dastga oramai er attribueir a chest ser Ricci d'aveir contribuia sia part, tgi la baselgietta ò bagndalunga survagnia en altar, igl maletg digl qual è anc avantmang. Ed anc ensatge saro aglmanc per part sies maret, siond er davanto durant sia pastoraziun: d'aveir laschea angrondaneir la tgaplotta da Del per la grondezza dalla nav, scu mademamaintg l'erecziun digl clutger. Pertge chegl tot seia numnadamaintg succedia gio avant 1638, oramai betg pir lez onn.²⁵

Cotras sneian damais igls experts er chegl tgi vign cartia: tgi pir landvogt Tgasper Frisch vegia laschea angrondaneir 1638 la tgaplotta e decorar ella cun igls bellezza maletgs digls apostels, fatg d'en artist, e tg'ins admirescha oz ple tgi mai, siva la davosa restauraziun exequeida sot tgeira da ser Duri Lozza.

Cunaschaint e correspondent agls fatgs para loancunter chegl tgi vegia mutivo Frisch per sia nobla spierta: succedeida seia ella scu angraztgamaint perche gl'el seia lezza notg tar sies return se da

²⁴ Convenziun trantar igl Farrer et igl Cumegn da Salogf, Crestomazia X, p. 94–96.

²⁵ NÜSCHELER: *Die Gotteshäuser der Schweiz*, I, p. 113. Er E. POESCHEL: *Kunstdenkmäler der Schweiz*, tom 3, Grischun, p. 277.

*Casti mitschia cun la pel, cura tgi live ainten la strètga da Ses el è nia attatgea da bandits.*²⁶

*Or digl numno rapport digls visitaders dallas pleivs 1623 pudainsa intervigneir anc ena rotscha detagls sur da usits ed installaziuns ainten pleiv e baselgia da lez taimp. Ma da far menziun da tot ans maness sen ena veia mengia laterala.*²⁷

Or digl rapport da visitaziun da 1643 santignsa alloura – dasper igl nom – er enqual tgossa sur digl successour da chest remarcabel P. Vincenzo Ricci. Chel scu igl successour eran betg caputschins, ma bagn tots dus paders franziscans²⁸ e digl urden digls minorits. Chest successour era igl P. Johannes Chrisostomus Guccia. Franc ègl,²⁹ tgi el è sto plevant a Salouf da 1637–44. Nateiv da Mesoc ò el fatg igls sies studis a Roma, Piacenza e Milang ed è nia banadia or a Roma. 1643 veva el 50 onns, seia gio 27 onns spiritual, da chels 23 onns an Rezia (tranter oter er curt a Savognin). Tarmess aint igl Grischun seia el nia dalla Propaganda Fide. Chegl tot è bagn indubitabel, pertge i stat ainten igl rapport numno ples gedas.

*Betg cunaschaint ègl, pertge tgi el è pir 1642 nia attestato scu plevant; ed er betg, or da tge muteiv tg'el ò banduno Salouf e noua tg'el è ia. Muteiv pussebel: la pastoraziun da chella pleiv era mengia strantga. Pertge scu agls sies antecessours sottastavan er ad el gist 6 baselgias: s. Giera a Salouf, s. Roc a Del, Nossadonna a Ziteil, s. Niclo a Paronz, s. Bartelmia a Salaschigns e perfign anc s. Maria Madlagna a Stierva.*³⁰

²⁶ G. P. THÖNI: *Tgasper Frisch, igl erox da Ses*, Igl Noss Sulom 1989 e 1990.

²⁷ Daple surlonder ègl da cattar ainten la brochura edeida da G. P. THÖNI scu omagi segl 80avel natalezi da ser DURI LOZZA, 2000: *Igls caputschins a Salouf*.

²⁸ I croda se, tgi P. Clemente discorra adegna d'en «prer», rapportond da chest ser Ricci. Sulettamaintg lò, noua tg'el menziunescha, tg'igl papa vegia do soura ad el dad eir a tgesa, ma igl ampren ainten la clostra la pi manevla digl sies urden, vainsa en mussamaint, tgi er el era en pader.

²⁹ cf. anot. 23.

³⁰ J. J. SIMONET: *Visitationsbericht 1623*, p. 11. Stierva cun Mot scu filiala ò gio 1539 sa fatg pleiv independenta, cf. documaint an archiv parochial Salouf e Stierva.

E tge plevants tgi on pastoro a Salouf avant igl P. Ricci nomna – schianavant scu sto d'erueir – Dr. J. J. SIMONET: *Die Weltgeistlichen Graubündens*, 1919, p. 145ff.

Ed alloura èn finalmaintg 1641 nias a Salouf igls paders caputschins

Tgi gl'è davanto er sen supplica dalla pleiv, saro nign dubi. E prevedibel betg manc sen istanza urgenta digl plevant P. Guccia, tgi sa santiva surcargea. Er schi el – scu vagn exprimia ena supposiziun tottaveia pussebla – era forse nia scargea en gnoul siva tg'ins veva pladia per Parsonz lez «religioso ignorantissimo».

Pertge remarcabel ègl tuttegna, tgi chest P. Guccia è sto cò anc treis onns ansemen cun igls paders caputschins. Tgi chels on scumanzo 1641 cun la pastoraziun a Salouf vign er sustignia da l'oter perscrutader dall'istorgia e tgi è forse pi obiectiv tgi P. Clemente: digl cronist P. Rocco.³¹ Tenor el fiss chegl perfign davanto immediat siva la mort da P. Ricci:

«La Missione estese a Salucco dopo la morte di vecchio apostato, che vi era stato per oltre trent'anni circondato da donne e prole»

P. Stefano da Gubbio e P. Domenico da Monteleone èn stos igls amprens tgi on surpiglia la tgeira da Salouf, e «per far bung igls scandals e reimplantar cò igl scherm digl veir e digl bung», scu igl cronist agiunta. Ma ossa dagn igl pled a P. Clemente:

Piglia an mang tgi vevan damais la pastoraziun da chesta vegna spiritala, onigl la cattada plagna spegnas d'errour, surtot ena grondissima ignoranza; rimnond igl pievel per igl instrueir las verdads rudimentaras dalla Dutregna Cristiana, onigl strousch catto ena suletta persunga tgi saveva far igl segn dalla s. crousch u tgi vess savia deir, quants e tgenegns tgi seian igls cumonds da Dia u igls artetgels dalla nossa Sontga Cardientscha. Ma scu e da tgi vessigl er savia ampren-der, siond stos lung taimp sainza plevant, e siva angal gia chel soura-numno.

³¹ P. ROCCO DA CESINALE: *Storia delle Missioni Capuccine*, tom II, Roma 1872, p. 204/205.

Cò ins survign l'impressiun tg'igl bung P. Clemente cunfonda las tgossas cun chellas pertutgond Parsonz, er schi el discorra da Salouf, scu igl suandont mossa:

Pero ègl sto dètg lev da giustrar («d'ammaetrar») chest pievel per igl far docil e tot catolic. Graztga a lour diligenza e perseveranza on igls paders reuschia da far renescher ena veta da grondiousa integritad («di somma integrità»): unfants bagn versos ainten las tgossas spiritualas sa dattan no cun persvasiun per sarveir an baselgia, tot oter tgi gl'amprem, noua tg'ins vess betg catto egn sulet tgi saveva ensatge u vess savia sarveir da ministrant. Igls carschias vignan oss diligentamaintg an baselgia e tar igls ss. Sacramaints. Ansomma ins vesa oss tot mido da mal an bagn, graztga a chellas ovras da caritad cristiana, scu neidas descretgas ainten igl tgapetel quatter da chest codesch.

Ma chest operar schi fritgevel digls paders è a Salouf pero bagn-spert nia interrot antras en fatg zont malamparnevel. Tar P. Rocco³¹ ligiainsa surlonder:

Uscheia erigl cun la missiun an chest li, e chegl per otg onns. Ma, u causa d'anvelgia u d'ignoranza ò ensatgi tgiso igls paders tgi els sfarlattan igls bagn dalla baselgia. Igl è nia instrado ena inquisiziun, intercurria igls fatgs dalla tgeisa, igls argumaints digls calumniieders, ed igls paders piglias davent da Salouf, «malgro las repeteidas recentas instanzas fatgas da chel pievel tar igls superiours, tar igl nunzi, igl uestg ed a Roma», per lascher igls caputschins.

Las tgeisas eran tant pi noschas, gnond ranfatschedas cunter gliout tgi veva scu sulet scazi la povradad e tgi antras renunztgier sez a tots bagn materials anritgiva la materia religiosa an chellas vals, – ena tgossa schi remarcabla e stravaganta, usche tg'ella mareta dad esser messa tranter «igls cass curious e commemorabels».

P. Clemente loancunter descreiva igls fatgs cun en bung po daples detagls, usche tgi la tgossa survign conturas pi cleras.³² Ma tgi sur-

³² Da liger an *Libro Decimo*, Capitolo Terzo, p. 422.

*vagnign an madem mument er igl sclerimaint, pertge tg'igls caput-
schins èn lò gio siva ena schi curta dimora «quasi ias per sies fatg».
Chegl tgi corresponda totaveia betg; igls superiours on catto cun ra-
schung, tgi sen basa da disfidanza dettigl per igls paders nign frit-
gevel operar. Ed er levan els intercureir igls fatgs per mantigneir lour
bung nom. Tge so P. Clemente?*

1649

Ma cass betg manc curious (*managea ègl cò ena tgossa capitada a
Danis*) e degn da remartger è capito igl meis d'avregl a Salouf. Lò
eran stos plevants dus paders, nateivs dalla provinza Umbria, egn cun
nom Steffano da Gubbio, tschel Domenico da Monteleone. Oss, chels
dus èn nias inculpos antras chels da Salouf, tgi els sfarlattan igls bagns
da lour baselgia, e cun chella tgeisa onigl fatg l'istanza agl uestg da
piglier davent els e tarmetter oters pi fidevels. Rivond la reclamaziun
tar igl viceprefect³³ è chel sa randia immedita sez a Salouf per far igl
necessari, per cass tgi fiss propa en tal urden.

Igl ampren ò el pero fatg ramproscha a chels da Salouf dad esser
ias directamaintg tar igl uestg e betg nias tar el, scu tgi vevan er fatg
lezz'eda gnond cun la supplica da voleir dar ad els paders scu ple-
vants. Ed ossa levigl igls scasztger cun barvogna («obbrosiosamente»)
Sessour ò'l musso no ad els ena bursa plagna daners e detg: schi els
fatschan giu chint e cattan, tg'igls paders debiteschan u vegian sfar-
latto ensatge digls bagns dalla baselgia, seia el pront da star bung per
tot. Igl è damais nia fatg giu chint sur digl do or e piglia aint e nia
catto, tg'igls paders vevan perfign dabung an tot 622 florins (*ranschs,
Gulden*). Senchegl on chels da Salouf tot confus antschet a ruier per
pardung ed on supplitgia igl viceprefect da stgisar lour ignoranza e da
gio betg piglier davent igls paders.

Volend igl viceprefect render bagn per mal ò'l gist surdo igls 600
ranschs per la baselgia.

³³ Da 1645–1810 veva igl prefect dalla Missiun Retica dimora ainten la provinza ca-
puccina da Brescia, igl viceprefect pero an Rezia. Igl mument digls scumpepls cun
Salouf era chegl P. Ireneo da Casalmoro e stava a Cumbel. Cf. *Catalogo dei PP.*
Capuccini col titolo di Superiore o di Vice-prefetto, tar ser CHR. WILLI: *Die Kapu-
ziner-Mission*, p. 146.

Pertutgond igls dus paders ò el pero protesto, schond, tgi chegl vigna betg an dumonda, per betg forsa stueir riscar da survagneir anc en'eda talas accusaziuns. El ò sa cuntanto da conceder ad els igl pader Lucio da Salò per anfignen igl proxim s. Giera (*festa digl patrung-baselgia*). Siva duessigl procurar per en oter plevant. Uscheia èn els nias allontanos ed èn mai ple turnos, mianc sen las pi intensivias («le grandissime») instanzas fatgas ples gedas da chel pievel u per mangs digl nunzi, u agl uestg ed a Roma.

Scu tgi gl'è d'ancleir chest «mai ple turnos» savagn nous piglveir migler tgi el, pertge la cronica da P. Clemente è neida publitageida gio 1711, e lò eran igls paders daveiras betg anc turnos. Chegl è davanto pir 1750.

Cò pero anc igl «finale» da P. Clemente:

Oriente dalla verdad sur da chest fatg vesa bagn mintgign, quant temerari tg'el savess esser chel lungatg (?) quanto sarebbe temeraria quella lingua», *tgunsch managea: scu tgi savess esser angal spira manzigna*) da pretender, tg'igls paders seian nias scatscheas davent da Salouf, perchegl tgi els seian laders. Pero suppon ia, tgi nign lascha mitschier dalla sia bucca ena tala foza detga («una simile falsità»). Perchegl possa oss eir ve tar oters rachints.

Ma tge pudessigl ansomma esser sto managea cun chel «sfarlattar» ranfatschea agls paders? Tgi so bagn, schi chegl ò sa referia allas dètg considerablas midadas da chegl e da tschegl tar bietgs, installaziuns ed obiects an baselgia, tg'igls paders on propa fatg dapertot? E tg'igl pievel da Salouf vess taxo per pur sfarlattar?

Chegl fiss tgunsch pussebel an vista digls blers exaimpels d'utro, noua tgi chels pastours da nova taimpra on importo ed introduia lour «modas taliangas» ed èn cun las novaziuns schizont ias tar igl pi extrem: tigl scarpar giu las viglias baselgettas goticas e construeir novas an lour stil er tot nov, igl baroc! Schibagn tgi stuagn cò relativar immediat chella ramproscha cun aggiuntar: tgi chegl è davanto quasi dapertot causa tg'igls sanctuaris gotics existents eran pitost angal tgaplottas e cotras mengia pitschens per la populaziun dantant carscheida considerablaintg. Ma oramai ò chella baselgia da Salouf – scu la sora a Stierva – gia fortuna d'anc esser grondas avonda.

La fracziun Del sur Salouf cun la baselgna construeida an 2 etappas, deditgeida a s. Roc, igl patrung cunter la pesta.

Er schi la parochiala a Salouf vign numnada per l'amprem'eda pir anturn igls 1290³⁴ dastg'ins supponer cun buna raschung, tgi sot chella dad oz ins cattedes per franc igls mussamaints per aglmanc egn bietg bler pi vigl. Chegl giond or d'ena confruntaziun cun otras «baselgias viglias», gist angal tar pleivs manevlas, p. ex. Stierva e Mon (s. Cosmas), noua tgi ellas èn gio documentadas per igls onns 800. Ed alloura zont risguardond d'ena vart igl fatg, tgi Salouf sa catava gio dall'èra romana ed anc pi tard dasper la veia da transit impurtanta, era da l'otra vart ena tscherta centrala antras lezza curt, – igl ampren sedia d'en administratour imperial, sessour digls func-

³⁴ Tenor E. POESCHEL: *Die Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden*, tom 3, dereivan igls meirs dalla nav ed igl clutger anc da lez taimp medieval.

ziunaris digl uestg, igls nobels locals, igls cavaliers de Salugo e pi tard igls nobels de Fontana.³⁵ Ma er la pusiziun sen chel crest dominant corresponda digltottafatg agl usit romanic e post-romanic, da tschantar las baselgias an en tal li, noua tgi en viandant, gnond notiers u se dalla val, dueva igl pi ampren salidar Nussigner. Exaimpels marcants èn bagn Lantsch, Brinzauls, Stierva, Mon etc.

Da chella baselgia da ca. 1290 ins so,³⁶ tgi anfignen igls 1501 – tar l'erecziun digl sanctuari dad oz – igl bietg romanic veva la furma d'ena sala cun en plafung da lenn ed en chor cun treis absidas, scu p. ex. Mon e Mistail. Anturn igls 1380 i seia nia pitturo ve dall'antiera pare vers nord la descripciun dall'unfanza e la passiun da Cristus, chegl tgi furmava – scu ansomma las pitturas grondas – «la bibla digl simpel pievel», essend tgi dava anc nigra litteratura religiosa oter tgi ainten las clostras, e tg'igl pievel saveva ni liger ni screiver. Da vart vers seira erigl fitg prubabel en maletg dalla s. Tschagna. Ena descripciun da chels maletgs nias cuatos 1501 – en scazi d'inappreziabla valeta e per fortuna puspe nias discuverts 1966/67 graztga agl gist schi inappreziabel angaschamaint da ser Lozza – cattainsa ainten lezza brochura compilada da A. Wyss.³⁶

Per cletg portan aglmanc igls caputschins nigra colpa, tgi chestas decoraziuns èn neidas zuppadas sot molta e per part destrueidas, – tgossas tgi èn pero davantadas utro anc bler pi tard cun tals maletgs da valeta istorica, p. ex. a Mon anc all'antschatta digl tschentaner passo, damais d'en taimp, noua tg'ins era gio tot oter consciaint per las valetas «digl vigl».

Anc vessan chels dus amprens paders da moda nova ansomma mianc savia tgappar aint bler per far grondas midadas, stond angal gist schi curt a Salouf. E siva ògl do ena interrupziun per en antier tschentaner ainten la pastoraziun antras paders caputschins, per igls quals ins veva scu para a sias ouras gia ruia instantamaintg, – da 1653 anfignen 1750. Bagn en crudevel castei da vart digls superiours

³⁵ cf. G. P. THÖNI: *Die Fontana von Salouf*, ein berühmtes Geschlecht, ediz. 1999.

³⁶ Nous suondagn cò la recapitulaziun tenor ser DURI LOZZA: *Cronica dalla pleiv Salouf*, ediz. 1995, tgi sa basa sen E. POESCHEL e sen A. WYSS: *St. Georg in Salouf*, 1987.

*digl urden per la malponderada ranfatscha anvers igls dus paders!
Uscheia tgi perfign P. Clemente metta en tal accent sen la remarca:*

(Il padre superiore) si contento di conceder loro il Padre Lucio di Salò fin' a San Giorgio prossimo; affinché si provedessero d'altro Parocco. E così furono rimossi, nè mai più vi sono tornati, non ostante le grandissime istanze fatte più volte da quel popolo e appresso al Nunzio, e appresso il Vescovo, & - Roma.³⁷

Ma tuttegra on chels dus paders immediat introduia ensatge tot nov, ensatge tgi era pero cumando strict da surangiu per dapartot noua tg'igls paders sa collocavan, e tgi è per nous dad oz da valeta extraordinaria: 1641 ò P. Deodat scumanzo a manar igl Liber Baptizatorum, igl codesch digls battens. Ed a chel èn alloura bagnspert suandos igl Liber Conjugatorum, noua tgi èn nudadas las lètgs, ed igl Liber Defunctorum scu register digls mortoris.

Ma schi sainza cor èn igls superiors er betg stos anvers chels da Salouf. Durant l'inquisiziun correnta on els oramai laschea anavant dus paders. Chegl è sto P. Domenico da Monteleone, oss scu plevant e per cumpogn perfign egn tgi era nia crititgia, P. Stefano d'Eugubio.

E schi vessan gia rot giu radical tots lioms, vessigl er betg igl anviern 1660 laschea gidar or igl P. Lorenzo d'Edulo da Riom durant la malsogna digl ampren prer nia scu plevant a Salouf, ser Bernard Bass. E siva, curtgi chel ò la premaveira 1661 banduno la pleiv, onigl schizont laschea turnar lez P. Stefano.

Midadas er ainten baselgia a Salouf ògl daveiras do gio avant tgi chels paders vignan, e chegl cumandadas da surangiu. Prevedibel per lascher eir an vigour las maseiras reformatricas stadas decretadas digl Concil da Trient (1545-63) ò zont igl cardinal Carla Borromeo intimo igls uestgs da procurar tgi chegl reiva er anfignen giu ainten las singulas pleivs. Ed i duess davantar antras ena visitaziun regulara da chellas. Causa digls ambrogls confessiunals e politics siva dalla refurma vevan igls uestgs pero savens strousch risco da vi-

³⁷ P. CLEMENTE: *Storia delle Missioni*, p. 423.

sitar las pleivs ed uscheia er decennis or mianc fatg lour viadi da cresma. Ed oss, 1623 e pi tard 1643, ò er igl uestg da Coira tarmess dus deputos an tot las pleivs digl uestgia cun igl intent da piglier in vista ainten igl existent status quo «moral e religious tar plevant e pievel e digls indrezs ainten las baselgias». Igl dus inspectors on s'anclei er gia d'ordinar igls migliuramaints necessaris.

Chest «nov vent se da Coira» on gia da s'accorscher er igls dus plevants da lez mument, damais ser Ricci e 20 onns pi tard ser Guccia. Uscheia on igls inspectors crititgia er a cò ena tgutga moda stada imitada dallaatedrala a Coira: d'aveir plazzo en antier grond altar gist davant igl scalem per eir se aint igl chor. Chel stoptga davent, tant a Salouf scu a Riom ed utro, dei igl rapport da 1623.³⁸ Vantg onns pi tard eran chels altars svanias dapertot.³⁹

Er cun igls craps da batten, tgi stavan scu para prest an mendra parochiala dasper igl altar ògl do ena novaziun radicala: chels to tgan all'antrada dalla baselgia, senache gl tgi tar en batesim els simboliseschan quasi «l'antrada digl battagea ainten la cuminanza da Dia».

Schi a Salouf ins ò pir sen l'ordinaziun da 1643 pandia en crucifetg aintamez igl artg tranter nav e chor, glez savainsa betg erueir; ma da Coira anor ègl scu para nia promovia ferm «chel usit tudestg», sto nia an moda gio an divers lis.³⁹ Ma tgi so, schi a Salouf i pandeva lò forsa gio avant, u pir davent da lez mument, ed anfignen cunter igls onns 1920, chel bellezza crucifetg, tgi purtava tar igl pievel igl nom «igl Nussigner trect», chel betg gist bel nom do nunditgond tg'igl expert d'art ò tot en oter meini surlonder:⁴⁰

«Zeigt schon ein (anderes) Kruzifix, das aus dem Kanton Graubünden ins Schweiz. Landesmuseum gelangt ist, ein Schwinden der Scheu vor dem Ausdruck der Qual, (tar igl Cruciftgia) so ist diese alte

³⁸ cf. anot. 23.

³⁹ J. J. SIMONET: *Visitationsberichte*, p. 12 e 13.

⁴⁰ E. POESCHEL: *Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden*, tom 1, p. 48 e tom 2 p. 274. Poeschel citescha cò igl pareri do da L. Futterer ainten «Die Weltchronik» nr. 22, Turitg, 1929. Daple detagls sur da chest crucifetg ins catta tar ser DURI LOZZA: *Cronica dalla pleiv Salouf*, p. 67.

strenge Fassung völlig aufgegeben in einem Werk aus Salux (um 1200), das vor wenigen Jahren in ausländischen (*deutschen*) Besitz abgewandert ist. Das Volk nannte es «igl Nussigner trect», – «der hässliche Heiland» – da die Leute vor der Unerbittlichkeit erschranken, mit der hier in dem wie abgebrochen herabhängenden Kopf mit den realistisch semitischen Zügen die letzte Bitternis des Todes, aber nicht Sieg und Verklärung dargestellt war.

Ein romanisches Kruzifix, etwa 80 cm, Christus mit tief auf die Schultern geneigtem Haupt als Abgeschiedener dargestellt. Ausdrucksvolle Arbeit. Auch das Kreuz selbst ist original, spätes 12. Jahrhundert.»

Chest «Nussigner trect» è perfign ia ve ainten la detga. E tenor chella i sa vesa burmaintg or uscheia, scu sch'igl pievel vess cugl taimp betg pudia surpurtar ple «chella fatscha disfigurada», uscheia tg'ins vegia igl mess ord baselgia, igl sbandagiond ainten carner:

Ainten igl carner da Salouf sa catta en ordanara grond cruzafetg cun en Nussigner trect.

I vign rachinto: Digl taimp della refurma era a Salouf en prer cun famiglia. El veva set unfants.

Per obtigneir l'absoluziung digls sies putgeas ò el stuia eir a Roma tar igl Papa. Chel igl ò absolvia, ma per panatenztga ò el stuia purtar igl Nussigner trect da Roma anfignen Salouf.⁴¹

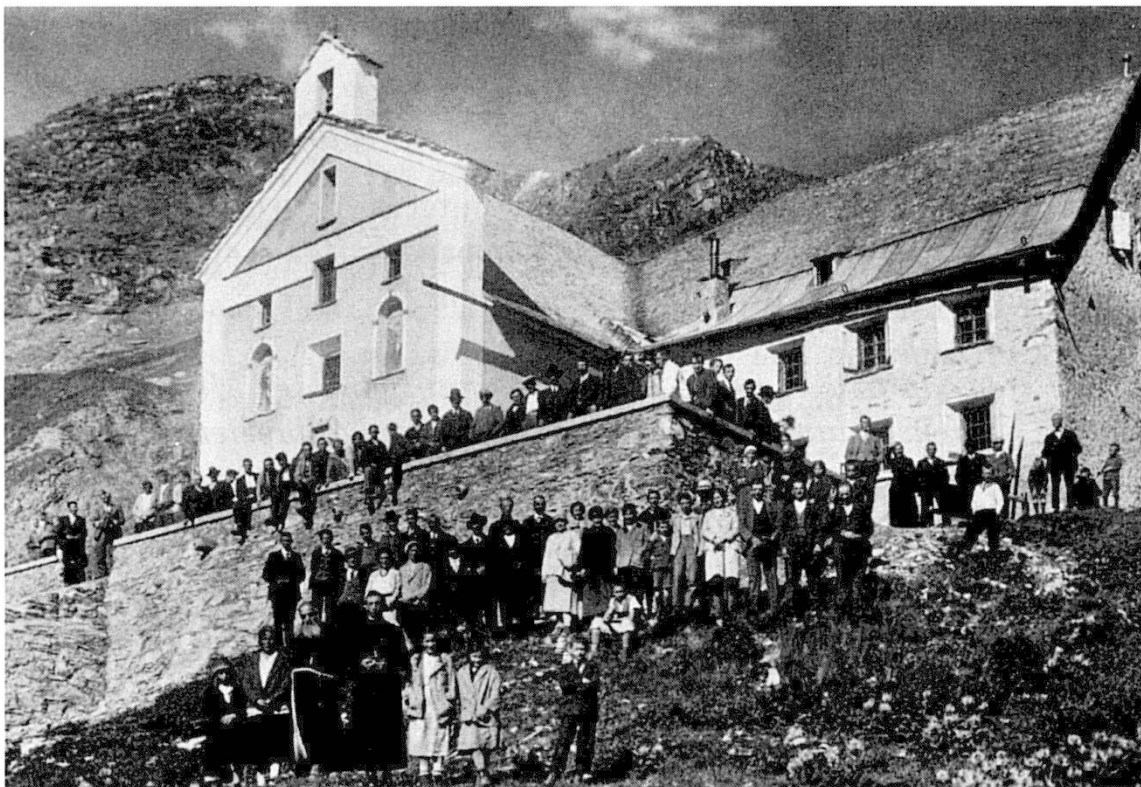
Ena «remedura» è er neida ordinada pertutgond igl Missale e Breviarum Curiense, damai lez «codesch da messa» e «brevier» digl spiritual. Tals eran nias stgaffias gio aglmanc 100 onns avant gist angal per igl uestgia da Coira. Ma tenor la bulla da papa Pius V, relascheda gio 1568, vevan chels «codeschs per adiever digls uestgias locals» da neir ramplazzos antras igl «roman», unifitgia. Vantg onns pi tard era er chegl succedia, «chegl tgi seia en grondissim donn, pertge i seia oz (1916) betg da cattar en sulet exemplar ple, er betg ainten igl archiv cantunal», sa lamainta ser J. J. Simonet.⁴²

⁴¹ C. DECURTINS: *Crestomazia* tom X, p. 676.

⁴² cf. anot. 39.

Nign cumond ògl pero do per Salouf da metter no ena canzla ed en confessiunal, schibagn tgi tots dus mantgevan cò, constatescha igl rapport digls visitaders. Confesso i niva prevedibel davos igl altar grond, pi tard tgunsch ainten tgaplotta, tgi lez ser Ricci ò laschea biagier 1615. Versa datums pertutgond la canzla vainsa catto betg ena suletta notiztga, schibagn tgi ella, cun sies pesant baroc, sa preschainta sen maletgs d'avant 1967 scu punct dètg marcant, pero dimensiunada pitost per enaatedrala.

Tgi antras plazzar chella canzla igl è nia destruia ena part digls prezios maletgs da 1500, glez è en veritabel malfatg. Perdunabel è'l angal antras risguardar igl fatg, tgi cun la midada radicala lez mument davent dalla gotica no tar la renaissance ed igl baroc, cun la correspondentia midada «da gost d'art», ins ò suando «alla moda» ena tot nova orientaziun.

Igl santuari da Ziteil 1933

Tg'ins ò pero ansomma pudia commetter tals putgeas mossa er en oter exaimpel ainten la proxima vischinanza: a Mon ègl anc bler pi tard, cun lascher construeir oradem baselgia ena lobgia «tenor la moda digl taimp», nia cuvert ve igl grondious maletg digl Giuvenesende, sto malagea 1649 sur l'antiera fatscheda antras igl pittour Sturn.

Segl clutger da Salouf erigl igl mument digls amprens caputschins seglple dus sains, scu p.ex. er a Riom. Pertge tenor igl numno rapport veva an Surses gist angal Suagnign 3 tals, ed an Sotses angal Vaz, Lantsch e Farrera. Ed en'oura baselgia davigl cò d'anturn angal a Riom e Suagnign, schibagn tgi P. Clemente ò squasi «blago»:

«Dapertot noua tg'igls paders caputschins èn nias a pastorar, on els laschea metter no en'oura-baselgia».

Digl mument da chels dus amprens paders existiva anc igl usito tabernachel gotic ainten la miraglia dalla vart nord digl altar; chegl attestescha igl rapport da 1623; pero niva chel gio prest daper tot angal ple duvro da Venderde Sontg per deponer l'ò igl Sontgissim. Tenor ser Duri Lozza⁴³ pudess el esser sto fitg sumigliant a lez ainten la baselgia viglia da Lantsch, tgi è – scu chella da Salouf – er circa 1500 neida biageida anturn e chegl digl madem meister, Petrus da Bamberg.

Gist pertutgond igls tabernachels veva en decret digl uestg gio bod igls 1600 scretg avant da plazzar chels «tenor la moda talianga»: central, damais segl altar grond. Chell'ordra on alloura surtot igls caputschins suando exemplaric. Per els propa mianc grev da suondar, pertge gist digls ezs onns on els ainten igls pi blers lis gist erigia novas baselgias. Ed er ainten las pacas baselgias goticas restadas onigl fatg igl madem: plazzo egn da «lour tabernachels an furma da taimpel» anmez igl altar grond, chegl tgi ò deplorablamentg schi savens cuato ve la schinumada predella.⁴⁴ Perche gl datescha squasi

⁴³ Cronica dalla pleiv Salouf.

⁴⁴ La predella furma tar igls altars gotics en tschert «fundamaint» digl prospect tar igl altar, è ca. 30 cm ota, cuntignond ainten nischas diversas statuas. Zont bagn visibla è ella oz tar igl altar a Salouf, dantant tgi p. ex. a Stierva las statuas èn svaneidas.

fegnadegn da tals tabernachels barocs d'anturn igls 1660, tenor Poeschel er chel da Salouf. Ma tgi er els on survagnia gio lò en tal, ed anc digls paders, schibagn tgi chels eran gio da 1650 «ias per sies fatg» e stos davent 100 onns, – chegl saro lev d'ancleir: franc sen supplica digl prer successour, ser Bernardo Basso da Puschlav, varon els procuro en tal per Salouf, demussond cotras «tgi seian navot vilos». Pertge ins ò ansomma l'impressiun, tgi – causa da lour fevra da biagier dapertot novas baselgias – els vegian igls ezs onns squasi gia «en abunamaint» per tabernachels tar officinas an Italgia.⁴⁵

E chesta gesta da bagnvuleir anvers la pleiv, tgi els vevan stuia bandunar, savess pero gist schi bagn er esser en indeci, tgi els chintavan fermamaintg cun en return, chegl tgi ò pero cuzzo antiars 100 onns.

E betg gnond ple, malgro «le grandissime istanze fatte più volte da quel popolo e appresso al Nunzio, e appresso il Vescovo & a Roma», concedia a Salouf paders caputschins,⁴⁶ on els stuia sa cuntentar cun prers. Igls noms da chels, pero sainza antrar an lour operar:⁴⁷

Ser Bernardo Bass, da Puschlav, 1653–61

Ser Cristian Ardüser, da Lantsch, 1661–70

Ser Gion Gudintg Janett, da Tinizong, 1670–82

Ser Fluregn Candrian, dr. theol., da Vaz, 1682–1726

Ser Gion de Lille, da Casti, 1726–41

Ser Francestg Damian Gallin, da Mon, 1741–46

Cun el ògl do cumpticaziuns, schibagn tgi el veva, surpigliond la pleiv, stipulo ena cunvagnientscha cun igl cumegn, la faschond an scretg «per tgi davainta nignas duspetas».⁴⁸

Ma nunditgond chellas stipulaziun è chest ser Gallin nia eligia davent.⁴⁹

⁴⁵ Tgi chels tabernachels derivavan dall'Italgia vign compruvo lò, noua tgi P. Clemente rapporta da Stierva, cf. sia Storia dei Capuccini, p. 231.

⁴⁶ P. Clemente, p. 423

⁴⁷ Nous suondagn cò las indicaziuns rimnadas da ser Duri Lozza per la Cronica dalla pleiv Salouf, p. 5–9.

⁴⁸ Chesta cunvagnientscha or digl archiv communal Salouf è publitgeida ainten la Crestomazia X da C. Decurtins, 1914, p. 94: Convenziun trantar igl Farrer et igl Cumegn da Salogf, digls 9 avregl 1741.

⁴⁹ Ser Gallin è turno an sies li patern, ò privatiso, biagiond ena tgesa tgi cuntigna zont steivas cun remarcabels plafungs intagleas.

Ed oss èn, bagn sen novas ed instantas supplicas, igls paders caputschins turnos, e chegl per star cò exact 200 onns. Alla supplica parigl pero dad esser nia concedia pitost «angal precautamaintg», uscheia cun intermediar 1747⁵⁰ per Salouf cun lez P. Carlo Scarpatetti⁵¹ bagn en pader, pero en pader franciscan.

Ins stò numnadamaintg saveir, tgi la pastoraziun digls caputschins cattava navot dapertot angal lod. Adegna puspe nivan reclamaziuns inoltradas agl uestg. Igl cuntign da chellas sa resultescha forsa or digl suandont: 1732 ò igl uestg pretendia tg'igls caputschins vegian da far en examen davant la Curia, schi seian habels da surpiglier ena pastora-ziun. Igl uestg stoptga canoscher chels, agls quals el confidescha ena tala. Er igl nunzi Dorino ò sustignia el an chesta preteisa ed ò p. ex. 1744 pretendia digl provincial a Brescia da visitar la Missiun Retica aglmanc mintga 2 onns.

1746 ò igl nunzi sez fatg ena tala visitaziun ed ò sessour gia ena lunga conferenza cun igl uestg. Chel ò – sainza dubi suandond recla-maziuns ed istanzas digls plevants seculars – giavischia tgi la Missiun sa cuntainta cun igl andomber da pleivs surpigeidas anfignen adacò. Perche gl ò el er ranviia 1747 la nova supplica dalla pleiv Salouf. Pero la congregaziun dalla Propaganda Fide a Roma ò sessour tutte gna gia cumpassiun cun els.⁵⁰

Ma gio alla fegn digls 1750 ò chel P. Carlo piglia cumgio, e pir ossa ò Salouf survagnia igl ampren caputschin stabel,

P. Leonardo da Crema.

Chel onigl pero laschea cò gist angal da 1751–52, surdond gio la bartga dalla pleiv ad en

P. Damiano da Bergamo,

tgi ò mademamaintg angal dastgea star en sulet onn, per gio 1753 stueir far igl pentel.

Daveiras, ins ò l'impressiun tg'igls superiours eran anc adegna pre-cauts cun dar digls sies paders a chella pleiv. Mengia blers detagls

⁵⁰ J. G. MAYER: *Geschichte des Bistums Chur*, p. 527, tenor documaints ainten igl archiv episcopal.

⁵¹ Igls de Scarpatetti, er «ab Unterwegen», ena viglia famiglia da noblezza locala, da Cunter, ò mess a Surses divers guias dalla Tera, agl uestgia ed ainten la Leia dalla Tgade ena rotscha omens da gronda reputaziun.

veva lez P. Clemente fixo per adegna ainten la sia Istorgia digls Capu-
tschins! Ma dantant ston igls anteriours rebells avoir gia sa compruvo
bagnet, pertge gio igl successour da chest P. Damian,

P. Bartolomeo da Carpenedulo,

ò finalmaintg dastgea star 7 onns, 1752–59. Ed igl proxim,

P. Girolamo d'Urgniano,

perfign 9, 1760–69.

Percheigl savess forsa gist chesta circumstanza er lascher supponer,
tgi gio igl amprem da chels dus, P. Bartolomeo, vegia – naturalmaintg
sen ordinaziun expressiva digls superiours e causa da lour fidanza ain-
ten la pleiv – oss pudia sa metter ve digl biagier la remarcabla tgesa-
pravenda, tgi stat anc oz. Pertge l'erecziun da chella vign fixada exact
sen la mesadad digl 18avel tschentaner.⁵²

En bietg dètg remarcabel, chella tgesa-pravenda. Nunditgond tgi
gio igl sies teissaglia tetg dat clera perdetga per igl tipic «stil capu-
tschin», (*ins viglia p. ex. angal confruntar cun igls madems bietgs a
Mon, Alvagni, Suagnign ed utro*) fon las belas consolas tgi portan
l'amprema dulzada perfign andamaint la gotica. Ed an sias dimen-
siuns – zont siva tgi ca. 1830 igl è nia tatgea ve en sagond bietg – ins
survign burmaintg l'impresssiun, tg'igls superiours vegian forsa per-
fign lia far er cò en tschert center per ena cuminanza pi gronda da pa-
ders, per cun chels sarveir er pleivs digl conturn, exact scu tgi gl'era
davanto a sias ouras a Casti.

Chella tgesa-pravenda vess perfign da star segl sulom da lez com-
plex tgi furmava gio sot igls administratours episcopals de Salugo e de
Fontana (1200–1500) lez center «Salhof», digl qual l'istorgia dalla
vischnanca so da chintar.⁵³ E divers fastezs cattos da curt, laschond igl
odiern plevant ser Duri Lozza renovar igl interiour, paran tenor sies
deir da compruvar, tgi igl bietg vigl dalla tga-pravenda pudess perfign
esser nia construia anc avant igls 1750.

⁵² E. POESCHEL: *Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden*, tom 3, p. 276–76.

⁵³ ANDREIA GRISCH: *En curt viada tras Surses e sia istorgia*, 1915. Surlonder er tar G.
P. THÖNI. *Die Fontana von Salouf*, ein berühmtes Geschlecht, 1999, er *Igl Noss
Sulom* 1999.

S'ancei, tgi la tgaplotta giu da bass aint segl plangtera ò dall'antschatta davent gia igl madem scopo scu oz: per tar sarvetschs divins secundars, scu p. ex. la messa digls lavardeis ed igl rusara e schiglio devoziuns betg stueir eir vease'n baselgia gronda. Ins viglia angal en'eda sa figurar, tge unfrenda tgi chegl muntava durant igl criv anvien – per igl plevant zont igl dar panatienztga ouras or – ainten ena baselgia schocta scu en vadretg. Pertge d'en scaldamaint ins saveva nignas novas.

Savagn nous dad oz, an chel gro cuschidros schi stagn, ansomma ans immaginar, tge tgi chegl leva deir?

Suandos scu pastours dallas olmas èn oss a Salouf puspe ena lunga retscha da paders, digls quals nous menziunagn aglmanc igls noms, ma schi pussebel er detagls da lour operar:⁵⁴

1769–72 **P. Carlo da Pedernaga**

1772–73 **P. Gianfranco da Livigno**

1773–78 **P. Andrea da Mairano**

Tots chels paders d'anfignen ossa, ma er tots chels da pi tard, on adegna gia cun els en pader cumpogn, en soci, per sa gidar tar igl prover Del e Ziteil, e franc er gidar or utro ainten igl conturn. Scu tgi vagn gio gia menziuno pi bod, veva anfignen noano mintgign digls paders perfign en'atgna funcziun. Chegl sa resultescha gio or da chegl, tgi vignan numnos bod *concionatores*, bod *predicatores*, oters *sacerdotes*. Chella differenza è neida fatga mecta consequentamaint anfignen vers la fegn digl l8avel tschentaner.⁵⁵

Igls «concinatores» u «predicatores» eran nias sculos specialmaintg expressiv per far priedi. Ed els stavan en scalem pi ot tg'igls «sacerdotes» e valevan per regla er scu plevants dalla pleiv; tschels s'occupavan angal cun l'instrucziun, cun battens, sepulturas etc. e dastgevan ansomma betg pradger. Uscheia vegia P. Bonaventura da Caspano tgappo ena solemna capellada, sa lubend el en'eda dad eir sez sen la canzla. Ainten baselgia veva angal igl «pater concionator» la cumonda.

⁵⁴ Ser CHR. WILLI: *Die Kapuzinermission in Romanisch Bünden*, scu er ser DURI LOZZA: *Cronica dalla pleiv Salouf*, p. 10 e. a.

⁵⁵ Surlonder tar ser CHR. WILLI: *Die Kapuzinermission*, introducziun p. IV.

Ainten igls codeschs on igls paders piglsolit sottascetg cun cap. miss. apost. = capuccinus, missionarius apostolicus, – damais expresiv scu «missiunari», sa chintond uriundamaintg dad esser cò ansomma angal «ad interim» e per gidar or, anfignen tgi en prer digl uestgia surpeglia la pleiv.

Dalla clostra annò eran igls paders disos cun ena veta da cuminanza, e perchegl ins anclei fitg bagn, tgi els on ampruo da mantigneir chella furma claustrala er ainten la missiun. Perchegl nivigl do a mintga «plevant» aglmanc en gidanter, en «socius»; an rumantsch discurrivigl d'en *pader cumpogn*.

E perchegl ò la Missiun Retica igl amprem er stgaffia tscherts centers cun en ospizi pi grond per ples paders gidanters, chegl tgi lubiva ena sort veta da cuminanza claustrala. Uscheia p. ex. a Casti, da noua anor i niva decennis or pastoro las filialas Alvaschagn, Mon e Stierva, scu da Tinizong anor Rona, Mulegns e Sour. Ed igl madem vainsa gist santia da Salouf, tgi chels paders eran er custos da Parsonz, Riom e Cunter, e perfign Stierva. E tg'ins ò forsa cun chel intent biagia en ospizi da dimensiun dètg gronda?

Ainten ena tala cuminanza ins cattava bagnsavens er students digls caputschins, igl ple tarmess cò per amprender rumantsch, ed els gidavan or aglmanc scu *lectours*. Stabels eran loancunter igls *fraters laics*, tgi faschevan igl tigneirtgesa. Pir igls davos decennis dalla missiun ins ò alloura angaschea casarinas.

Manc perveia dalla calamitad da cattar ena tala, ma pitost or digls muteivs circumscretgs pir da noss deis, e chegl digl tgunsch «pi grond original tgi gl'ò do tranter igls paders caputschins», igl noss cunachaint *P. Alexander Lozza*, schi el screiva:

«*Survagneir ena buna fantschela è per en plevant ena vanteira u ena svanteira. Nossa gliout, schi ella vot betg tatger igl plevant, tatga ella aglmanc la fantschela! E fantschelas ins rabeglia aveisas ord tgesa.*⁵⁶

Igl prefect dalla missiun veva totta libertad per transfereir igls paders d'en li an l'oter, noua tgi fascheva basigns pi urgent. Chegl era

⁵⁶ P. ALEXANDER LOZZA: *Diari*, cito da ser DURI LOZZA an *Cronica dalla pleiv Salouf*, p. 19.

per en pader pero en munt pi simpel tgi per en prer: chel veva mingamai da transfereir igl antier muvant-tgesa, tschel angal igls sies effects persunals. Betg darar midava igl pader mintg'onn igl sies post, chi e l'ò perfign siva varsaquants meis. E schi tar igls prers i capeta zont darar, tgi egn turna anavos ainten la madema pleiv, davantava chegl dètg savens tar igls paders.

Dètg interessant è en tgit sen igls *paders cumpogns*, zont pertugond igl andomber da chels. Uscheia èn a Salouf angal per igls onns tranter 1641 e 1653 ancunaschaints betg manc da 12 noms da tals socis. Schizont 11 ò gia *P. Arcangelo da Cevo* tranter 1810–38, e perfign 16 igl *P. Severin da Pecceto* tranter 1842–61. Er igl pi davos digls paders, igl noss poet *P. Alexander Lozza*, n'è betg angal sez sto soci, ma ò scu plevant per curt taimp er gia «en famegl» scu assistent.⁵⁷

Successour digl davosnumno plevant a Salouf, *P. Andrea*, è sto
1778–84 **P. Policarpo da Leonato**

Agl sies nom ins vign ragurdo perche gl tgi el ò compilo a Salouf ena sort vademecum per sies agen adiever e per mangs digls futurs plevants, cun nudo liaint las diversas multifaras funcziuns usitadas durant igl antier onn ainten la pleiv. En documaint tgi ans f'ò andamaint bagnbler da chegl tgi era en'eda ed è ossa svania, dismess zont igl tschentaner passo.

Ad el èn suandos per

1784–85 **P. Aurelio da Brescia**

1785–93 **P. Stefano da Virola Vecchia**

1793–98 **P. Gianfrancesco da Virola**

Chest davosnumno ò siva surpiglia la pleiv Suagnign, noua tg'el è sto anfignen sia mort 1826. Da 1811 davent ò el schizont gia la carrica da viceprefect dalla Missiun. Igl sies successour a Salouf

1798–1801 **P. Giovanni Maria d'Alzano**

ò fatg tras cò egn digls bagn pi grevs taimps dalla pleiv, igl malstampro dall'invasiun digls Franzos 1799, tgi è tar nous aglmanc betg

⁵⁷ Madema funtanga scu anot. 53.

stada compigleida cun tals massachers scu lise'n Surselva. Damais ò el anc gia cletg, pertge lise er'el gist avant sto soci e nia transferia da Sagogn anor no cò.

1801–05 **P. Clemente da Nembro**

1805 **P. Giammaria da Bergamo**

1806–10 **P. Gaudenzio da Brescia**

Gist antras quatter tgossas da nom ò sa perpetniso

1810–38 **P. Arcangelo da Cevo**

Forsa manc cotras, tgi dad el i exista scu para en bel portret an tgesa-pravenda, – chegl tgi el mareta piglveir –, u perche gl tgi el ò gia an tot 11 frars cumpogns. Na, pitost perche gl tgi el è sto chel tgi pu- dess aveir instrado tgi vigna costruia en piz veia da Salouf anfignen tar igl sanctuari da Ziteil,⁵⁸ oramai la veia stada per 150 onns ena pi cumadevla per igls pelegrins e tgi sa preschainta anc oz sen lungs tratgs, cun excepziun da chegl tgi è nia migliuro cun occasiun digl davos grond biagem lise 1957–59.

Sot P. Arcangelo ègl 1830 er nia angrondania la tgesa-pravenda, biagiond ve lez tract da vart soura. E curt sessour, 1836, ò el angaschea igl pittour F. Xaver Bayer, «Veltkirchensis Rhaetus» per stgaffair igl maletg per igl nov altar grond a Del, – igl madem pittour tgi veva franc curt avant stgaffia la gronda tavla votiva, tgi è oz pandeida ainten la baselgia nova an fatscha dalla porta.⁵⁹ Anturn en maletg central cun la scena dall'appariziun a Ziteil èn gruppos 13 maletgs tgi descrievan miraclas tgi duessan esser succedeidas sen intercessiun da Nossadonna.

En pitschen detagl digl maletg a Del: davos sen chel è scu para betg angal nudo igl nom digl P. Arcangel, mabagn er gist chel digls guias-

⁵⁸ cf. ser GISEP BASELZIA: *Das Heiligtum der Gottesmutter von Ziteil*, edia dalla pleiv Salouf ca. 1950. Ser Baselgia è sto 1948–49 custos da Ziteil, siva anfignen 1954 an- semen cun ser Duri.

⁵⁹ Maletg e text surlonder tar ser DURI LOZZA: *Cronica: 400 onns pelegrinadi a Ziteil*, p. 31: «Igl maletg da Nossadonna cun la rassa cotschna ed igl mantel blo è sieiramaintg ena reproducziun digl maletg an teila tgi sa cattava per lung taimp segl altar grond», dei ser Duri.

baselgia da lez mument.⁶⁰ Chest pader ò damais demusso ena premura ed activiad dètg extraordinaria.

Pi chiet pertutgond activiad specialas, ma persiva pulit inchiet causa dallas frequentas midadas, ègl ia tiers tar igls proxims successeurs, tgi èn tots stos cò angal fitg curt:

1839 P. Ottavo da Carmagnola

Ins stò supponer, tgi chel era ansomma angal previa scu provisor, siond cò angal digl marz anfignen igl settember. Suondan

1839 P. Fedele da Reggio u da Ravenna

1840–42 P. Severino Tabasso da Pecceto

tgi era gio sto cò scu soci. Ma gio siva dus onns bandunga el la pleiv per curt taimp, – tgi so, forse per reconvalescenza? – e vign substituaia dad egn gio cunaschaint

1842 P. Ottavio da Carmagnola

E gio igl madem onn turna sang e frestg ed oss per ena lunga dimora e diversas activiad specialas

1842–61 P. Severino da Pecceto

Chest pader vo betg angal cun la plema da record pertutgond igl andomber da «famegls», tgi el ò fatschento, numnadaintg 16! Ni er betg forse cotras, tgi sot el ins ò laschea cular en nov sains per igl clutgerign da Ziteil, chegl tgi seia nia fatg a Tusang.⁶¹ Na, ad el vagn er anc nous, ansemen cun tants oters, d'angraztger d'aveir da mattatschs anse gia tar noss peleginadi mintgamai lise en dretg sottetg, dastgond piglier albiert ainten lez «ospizi vigl», – chel tgi exista digl reminent anc oz, oss traclo tranter la baselgia ed igl bietg igl pi nov.

Scumanzo a far biagier lez ospizi ò P. Severin gio gia 1846, er schi mantgevan scu para igls mettels lotiers; ma apparentaintg ò igls sies appell per sustign catto en tal grond resung ainten l'antiera regiun, uscheia tgi tant graztga a retgas donaziuns scu a lavour cumegna

⁶⁰ E. POESCHEL: *Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden*, tom 3, p. 278.

⁶¹ cf. ser BASELZIA: *Das Heiligtum Ziteil*, anot. 57, p. 9 e cont.

gratuita igl è sto pussebel da schinar 1848 la buna interpresa, ena veira benedicziun per igls pelegrius.⁶² Drizzo aint ins ò – matagn sot l'influenza digl patartger da lez taimp – dus steivas separadas, egna per igls omens e tschella per las femnas.

Igls treis proxims plevants caputschins èn tots stos gist angal per 2, respectiv 3 onns, uscheia tgi els on strousch gia la lètga da far grondas opras:

1861–63 **P. Antoni da Badaluzzo**

1863–66 **P. Urbano da Parona**

1866–69 **P. Basilio da Moravalle**

Alloura dattigl ena gronda novaziun: igl ampren pader indigen, e chegl mianc angal en grischun, mabagn schizont en Surmiran! Tgapi-bel perche gl, tg'ins ò tignia el schi dei scu tg'el ò dastgea star:

1869–87 **P. Donatus Bergamin da Vaz**

Naschia 1822, ordino 1846, è'l igl ampren sto 22 onns ainten la clostra a Brescia e pir 1869 nia tarmess ainten la Missiun, igl ampren per varsaquants meis scu provisor ad Alvaschagn, sessour per 18 onns a Salouf. Laschea anavos ò el cò en codeschet an rumantsch per las devoziuns da matg. Igls superiours on alloura concedia agl giaveisch digls sies cumegn patern e surdo ad el la pleiv da Vaz, noua tg'el è mort igl onn 1899, siva dad esser sto 52 onns spiritual.⁶³

Sot P. Donatus ègl capito diversas tgossas da pulita impurtanza. Chegl è surtot la renovaziun, resp. igl angrondaneir la baselgia da s. Giera. Chegl schibagn tgi tar l'istanza a Coira, la curia ò managea, bler pi urgent fissigl da renovar la tgaplotta an tgesa-pravenda, pertge ella seia betg ple degna da festivar liaint en sarvetsch divin.⁶⁴ Ma ad ena nova resalva se da Coira, tg'ins duess migler spitgier cun chegl, anfignen tgi la stad proxima igl uestg possa piglier invista dalla situaziun, ò igl cumegn musso curaschousamaintg igls daints: las lavours

⁶² Ser BASELZIA, scu anot. 57, p. 10.

⁶³ Ser CHR. WILLI: *Kapuzinermissiom*, p. 186.

⁶⁴ Ser DURI LOZZA: *Cronica da Salouf*, p. 38.

vegian gio scumanzo, igls contracts seian sottascuretgs, la caltschigna seia arsa, e la stad vegian igls pours zont betg peda da far talas lavours! Punctum!

Las midadas ve dalla baselgia èn propa stadas dètg grondas: igl bietg è schizont nia schlungania da vart soura per en antier giouv. E dasper igl «ambeleir general» digl sanctuari ègl franc er sto ena novaziun schi bagnarponderada scu nizzevla, da schurmager l'antrada dalla baselgia antras ena halla; pertge sen chel mot tschivla zont la noschira d'beischa melodias betg angal legras.

Tar tot chel biagem ò damais er P. Donatus gia da s'angascher an bagenqual'maniera. Tg'ins ò tar chella renovaziun allontano en document istoric – schibagn d'impurtanza secundaria – saro betg d'attribueir ad el: lez maletg digls 4 frars Fontana tgi pandeva dad eheias annò ve digl meir vers mezde ainten baselgia, prevedibel gio siva da 1500.⁶⁵ Cun plazzar chel maletg perfign ainten baselgia, dond en post d'onour, ins veva lò forsa lia demussar la rancunaschientscha alla famiglia, percheigl tgi chella veva gia contribuia considerablament cura tg'ins ò biagia 1500 la nova baselgia?

E squasi «per adia a Nossadonna» lise'n Ziteil ò chest P. Donatus anc igl davos onn da sia pastoraziun (1886) gia l'onour da plazzar lò davos la meisa digl altar la nova gruppa cun igls vocts Nossadonna e digl paster, – lezza gruppa digltot «al gusto contemporaneo» d'alloura, numnadamentg «an stil pulit idealiso e doltsch». Ella è neida ramplazzada 1959 tar la gronda renovaziun da baselgia e bietgs laterals, e chegl antras en'ovra artistica da nom.⁶⁶

A P. Donatus èn puspe suandos igls tradiziunals «Taliangers», igl ampren

1888–90 P. Raffaele da Villa Banale

⁶⁵ Tgi chel maletg seia schi vigl suppona dr. AMBROS SONDER an sia lavour: *Banadetg Fontana e la ghera svobesa, Igl Noss Sulom* 1950. Er tar G. P. THÖNI: *Igls Fontanas da Salouf, Igl Noss Sulom* 1999.

⁶⁶ Ser DURI LOZZA: *Cronica da Salouf*, p. 38. Maletg an *Cronica da Ziteil*, p. 26. Sur londer er G. P. THÖNI: *Igls caputschins a Salouf*, ediziun giubilara segl 80avel anniversari da ser Duri, 2000, p. 47.

Stuond er chel tgunsch experimentar, tge strapatsch tgi gl'era mingamai totta stad chel eir vease'gl colm Ziteil, e laschond neir andamaint lez «vehichel da transport» schi usito an sia patria, ò el mess no en tal gist per chel intent, numnadamaintg en asen! Ed er sez construia lise – dasper la «scala sancta», la stgela digls pelegrins – ena dretga stalletta per igl sies bung famegl.

En gnoul pi dei tgi P. Raffael ò igl provincial laschea star a Salouf igl sies successour:

1890–94 **P. Ottaviano da Savona**

E dimora anc pi lunga è stada concedeida ad egn digls pi cunachaints:

1894–1902 **P. Giovanni Santini da Rieti**

Sanza dubi egna dallas persunalitads las pi remarcablas tranter igls paders missiunaris, e forsa en exaimpel classic pesiva, scu chels nivan «manipulos anve ed annò scu figuras da schach».

1882 è el nia scu soci a Casti, sessour mess scu tal a Vaz e da lò scu plevant a Salouf. Transferia a Cumbel, 1905 nomino prefect. An chella funcziun dus onns a Casti e 4 a Planeiras. 1912 ò el resignia scu prefect, turnond scu provisor a Salouf, tg'el ò pero banduno gio 1913, clamò anavos an Italgia. Ma gio 1919 è el puspe turno an Rezia, e chegl a Suagnign, è danovamaintg nia prefect, giond pero anc igl madem onn «alla centrala» Casti. Lò è'l sto anfignen 1925, cura tg'el è nia nomino uestg titular da Zama ed ò lez mument banduno la Missiun Retica per adegna. El è mort a Roma igls 1940.⁶⁷

Durant la pastoraziun da P. Giovanni ò en tschert prof. Krüger, en Tudestg, offeria da cumprar per 1500 frs. dus remarcablas fanestras goticas dalla baselgia, – zont remarcablas e preziosas antras en bel maletg da Nossadonna e fragmains da s. Giera. Ma franc cun buna raschung ò la Curia betg lubia da las vender agl exterior. Ellas èn alloura neidas deponidas ainten igl museum cantunal e 1901 vandeidas agl museum naziunal a Turitg.⁶⁸

⁶⁷ Sur da P. Giovanni: SER CHR. WILLI: *Die Kapuziner-Mission*, p. IV e V.

⁶⁸ Ser DURI LOZZA: *Cronica dalla pleiv Salouf*, p. 12.

Ed oss scumainza igl davos tschentaner cun caputschins!

E scu tgi niron gist a santeir, è chel sto en dètg marcant pertutgond a Salouf igls representants digl urden digls caputschins. Introduia è'lnia da

1902–12 P. Giuseppe Antonio Manetti da Micigliano

Gist siva dad esser rivo 1897 an Rezia è el rivo cò scu cumpogn da P. Giovanni, siva transferia scu plevant a Rona e Camuns, per alloura digl avregl anfignen igl fanadour 1902 neir puspe scu tal a Salouf.

Dad el so surtot igl cronist ser Duri da rapportar diversas tgossas remarcablas, uscheia dalla sia gronda premura per la pastoraziun agl sanctuari Ziteil. Perdetga persiva dat igl «Carnet da Ziteil», tgi el ò mano da 1899–1913. Forsa gist a sia gronda veneraziun per Nossa-donna sarogl d'attestar, tgi chest pader ò perfign savia nudar liaint ena rotscha miraclas obtigneidas lise antras l'intercessiun da Nossa-

P. Alexander Lozza, spiritual, poet, scribent e catscheder, sto 30 onns plevant a Salouf e custos agl sanctuari Ziteil, igl davos caputschin a Salouf, cò vasibel davos el, agl pe digl Piz Curver.

Foto or da: 400 onns Ziteil, da ser Duri Lozza

donna. Pero èn chellas betg neidas intercureidas, scu chegl succeda utro, e perchegl er betg verifitgeidas.⁶⁹

La profunda pietousadad da P. Gisep ò er sa manifesto ainten sies grond sforz fatg per introduceir er cò en usit prattitgia fitg bler an teras lategnas: la processiuin da Venderde Sontg. Cun vasibla satisfacziun rapporta el sez surlonder:

*Finalmaintg, siva tantas stentas e premura, poss ia registrar en datum glorious per Salouf: Ierseira, igls 26 da mars 1910, ègl nia fatg per l'amprem'eda la solemna processiuin da Cristus an bara».*⁷⁰

Mademamaintg d'attribueir alla premura da P. Gisep da leir promover la veta spirituala digls parochians è sainza dubi er la fundaziun digl *Terz urden da s. Francestg*. La madema fegnameira:

porscher agl pievel ulteriours impuls religious, vevan gio oters plevants persecuito 150 onns avant fundond treis congregaziuns sumigliantas:

Confraternitad digl s. Uffeci, digl s. Rusari e dalla Dutregna.

Lò era perfign en pader nateiv da Salouf sto tranter igls principals promotours, P. Fluregn Fontana. El era pero digl urden digls franciscans, e betg en caputschin, staziuno a Mels. Sia mamma, descendenta digl sulet beadi digl erox Banadetg Fontana, veva marido en Inun, tgunsch da Coira. Siond a Salouf la schlatta per mureir or, ò P. F lurregn ansemen cun igls sies 6 fardagliuns postulo ed obtignia 1668 digl uestg la favour, da dastgeir sa numnar puspe *Fontana*.⁷¹

En detagl: scu ageid per la pastoraziun da Ziteil ò P. Gisep gia durant las stads 1907 e 1908 er igl gioven P. Alexander Lozza da Murmarrera, nia gist frestg ord clostra e d'anviern staziuno scu pader cum-pogn a Vaz. E da 1911-12 è alloura en ulteriour Surmiran sto a Salouf an madema funcziun da soci: P. Antona Plaz da Suagnign, digl qual nous santign gist dalunga.

Suando alla pastoraziun da P. Gisep è – scu vagn gio ventilo – en fitg curt tranter-act antras la provisura da

1912-13 P. Giovanni da Rieti

⁶⁹ dito, p. 13.

⁷⁰ scu anot. 69.

⁷¹ G. P. THÖNI: *Igls Fontanas da Salouf, Igl Noss Sulom* 1999, p. 82-83.

Ma gnond chel gist sessour nomino uestg ò el bandalung puspe stuia dar adia a Salouf. Ed ainten igls fastezs da chest nov uestg è ossa zappo

1913–19 P. Antona Plaz da Savognin

Er el damais egn digls dèt g pacs paders caputschins surmirans. An chel gro – pertutgond paders surmirans «furnias» alla missiun digls caputschins – ins so, tgi Vaz vo gliunschor cun la plema.

Naschia 1882 a Suagnign, ordino 1906 spiritual a Roma, è P. Antona nia 1908 ainten la Missiun scu soci a Vaz, sessour a Sagogn. Da lò è'l nia tarmess ainten la clostra a Lucerna per amprender tudestg. Puspe dus onns a Sagogn, alloura en onn soci a Salouf, siva egn a Vaz an madema funcziun. Lò è gl oss nia surdo ad el la pastoraziun a Plaineiras, cunchegl tg'el saveva en gnoul tudestg. El vegia perfign gia dimora permanenta a Lai e chegl – e cò stainsa bi segl tgea – «per amprender rumantsch»! Pertge ansemen cun la carrica da soci a Vaz era el chest'eda nia obliia dad eir mintg'emda a Lai «a piglier instrucziun an rumantsch». ⁷²

Cunaschond chels da Salouf damais gio en gnoul chest P. Antona – egn digls noss – on els 1913 supplitgia igl superior d'igls dar el scu successour da P. Giovanni. E cun chels da Salouf ò chel er fatg tras igls grevs onns dalla ghera gronda da 1914–18. Ed igl è sto ena fritgevla pastoraziun, er sch'igl plan da 1916 n'è betg nia approbo dalla Curia, numnadamaintg da renovar la baselgia parochiala. Persiva ò P. Antona laschea pitturar igl sanctuari da Ziteil e gio 1914 drizzar aint ena parteida tgombrignas per igls pelegrins. ⁷³ Scu tgi er nous savagn anc bagn avonda e vagn fatg tras, passantav'ins la notg pusos sur las meas an steiva aint, starnia or segls bancs u sot meisa, ni aint igls bancs an baselgia. Igl era per tants en veir marteri.

Tant ena resumaziun da, scu en zont onorevel attestat per igl operar spiritual da P. Antona ò do igl sies successour, P. Alexander Lozza, ainten igl necrolog per igl confrar. ⁷⁴

⁷² Ser CHR. WILLI: *Die Kapuziner-Mission*, p. 166.

⁷³ Ser DURI LOZZA: *Cronicas da Ziteil e Salouf*.

⁷⁴ *Igl Noss Sulom* 1930.

Gidar ad instradar, ma betg ple galdeir ainten sia baselgia ò P. Antona pudia la gronda novaziun tecnica digl taimp modern: la gleisch electrica, neida installada pir 1919, schibagn tgi ainten vischnanca chegl era gio davanto dei avant.

An connex cun la pastoraziun da P. Antona santignsa ensatge tgi stat er an impurtant connex ansomma cun l'istorgia dalla pleiv, numnadamaintg dall'indemnisaziun tgi chels paders retiravan anc avant 80 onns, uscheia 1918: dalla pravenda 800.- frs + 300 frs supplemaint digl cumegn e 150 frs per Ziteil, - chegl sto cumando expressiv digl uestg. 500 frs dastgevigl piglier mintg'onn or dallas unfrendas da Ziteil.⁷⁵

Alloura è neida la davosa midada da caputschins.

Digl taimp dalla pi bela premaveira cò tar nous, igl matg 1919, - lez onn zont en bel percheigl tgi en mez onn avant era la sgarschevla ghera finalmaintg eida a fegn - ò igl carezzo plevant stua piglier cumgio per surpiglier cun Tumegl ena pleiv ainten en clima anc pi mievel.

Ena legra casualidad pogl bagn esser, tgi gl'ò gist angal do «en barat», pertge ligiu ò P. Antona surpiglia igl post digl sies confrar surmiran, e lez da sia vart ò fatg precis igl madem cun Salouf, mintgign sa tschantond ainten igl nia bung tgod da tschel.

En adia anc pi grev pogl bagn esser sto per bung P. Antona, cura tgi el ò causa da malsogna stua bandunar la patria e mureir gliunsch davent da chella, ligiu a Roma. Cun plets d'adia cordials e commuentonts ò l'ò segl intschess patern da tots dus paders igl sies successour a Salouf sa ragurdo digl bung confrar a caschung da sia mort:

Nous ancligiagn, tgi gl'è sto en nosch sacrifeci per chel entusiast patriot rumantsch da stueir mureir gliunsch davent dalla patria montagnarda, dallas baselgias dad el restauradas (Ziteil, Tumegl, Vaz e per part Surava), principalmaintg gliunsch davent digl sanctuarida Ziteil. Ma betg noua tg'ins croda decida, mabagn s c u tg'ins croda. E P. Antona è crudo scu bung spiritual e religious e scu degn promotour dalla glorgia da Dia e da Maria sontgissima. R.I.P.⁷⁶

⁷⁵ Ser DURI LOZZA: *Cronica da Salouf*, p. 14. Anc 30 onns pi tard era la paia angal 2600 frs, cf. p. 23.

⁷⁶ scu anot. 74.

Igl pi davos pader da Ziteil

Ea, schi anavant ègl ossa sto: cun 1919–49 P. Alexander Lozza da Murmarera è tant per Salouf, scu per igl sies sanctuari a Ziteil eida definitivmaintg a fegn l'èra digls paders caputschins dalla Missiun Retica, e chegl siva exact 200 onns!

Igl autour da chesta lavour stuess sa schinigier malamaintg, schi el less ansomma angal ampruar da descriiver chesta persunalitad d'ena originalitad bod extrema an tants gros. Maletgs da sia veta scu digl sies operar litterar èn ple tgi avonda avantmang.⁷⁷

Ordino spiritual pacs deis avant Nadal 1902, è P. Alexander nia 1906 ainten la Missiun Retica digls caputschins, igl anvien scu cum-pogn a Vaz, la stad 1907 e 1908 a Salouf per gidar a Ziteil. Plevant a Tumegl davent digl 1908 anfignen 1919, e siva per 30 onns a Salouf e custos da Ziteil.

Gio a Tumegl veva el antschet ad eir a tgatscha, ed an Surses sa deditgia pir dretg e cun passium a chel passataimp, en bagn extraordinari per en spiritual. Animo da chels tgi on igls ezs onns fundo l'Uniun Rumantscha da Surmeir è'gl nia scuvert tigl noss pader la funtanga da poet e scribent. Evenimaints dalla veta, scu spiritual u observader, dalla patria, dalla nateira ed istorgia on furnia la tematica per poesias, novellas e dramatica. Tranter chels vo cun la carunga igl gi dall'Appariziun da Nossadonna a Ziteil, tgi è nia preschanto treis gedas aint igl decurs da 30 onns, uscheia 1933, 1949 e 1980. Per sias prestaziuns litteraras è P. Alexander nia distinguia cun igl premi dalla Fundaziun Schiller.

⁷⁷ Biografias: G. P. THÖNI, P. ALEXANDER LOZZA: *Bedeutende Bündner*, Bd. II, Festgabe zum 100 der Bündner Kantonalbank, 1970, p. 545.

Divers autours: *Veta, poesia e prosa da P. A. Lozza*, Uniun Rum. da Surmeir, per igl 100avel anniversari da sia naschientscha, 1980.

G. DUNO SIMEON e G. P. THÖNI: *Emissiuns radiofonicas agl Radio Rumantsch*.

Ser DURI LOZZA: *Extracts digl diari da P. Alexander, Cronica dalla pleiv Salouf*, 1995.

G. P. THÖNI: *Igls caputschins a Salouf*, ediziun segl 80avel da ser Duri Lozza, 2000.

Ediziuns: *Prosa e poesia an Igl Noss Sulom* da 1929–51.

LEZA UFFER: *Ziteil, poesias*, 1951 e *Poesias*, 1954

Tg'el era en fanatist digl sport, ma activ angal tar dar a ballape cun igls mattatschs, glez è pitost da remartger angal agl our.

Er durant igls 30 onns da pastoraziun digl davos pader a Salouf ègl nia fatg bagenqual labour ve dalla baselgia. Uscheia 1920 ena mecta reparatura digl carner, ma surtot 1926 la renovaziun dalla baselgia. Lò ins ò betg angal mess aint novas fanestras, ma er – bagntschert an gost digl taimp, tgi era piglveir en tot oter tgi chel dad oz, – e chegl anc promovia digl architect episcopal – pitturo e decoro da bung gost tots igl meirs cun flurams e tschervas (– forse en fretg tg'igl plevant era catscheder?) e maletgs artistics da s. Giera e Nossadonna da Ziteil.⁷⁸

Tg'ins ò 1934 laschea ramplazzar igl orgel vigl antras en nov, fatg dalla firma Gattringer, ed a Ziteil installar en implant per produtgier electric cun propeller da vent, glez è strusch da metter a chint agl pader. Gio lez mument ò chel cartia da stueir dar se la pleiv causa tg'el veva da far cun la sanadad. Ma da santeir la ramproscha, tg'el vegia ruino chella antras igls strapatschs da tgatscha, fascheva neir el vilo anfignen sessom.⁷⁹

Ma da mesa stad 1949 ègl alloura tuttegna sto schi anavant. Stueir turnar an clostra an Italgia, scu piglsolit igls ples paders dalla Missiun faschevan, glez è per cletg sto spargnea ad el. P. Alexander ò dastgea eir tar igl sies confrar P. Daniel Adamina aint igl ospizi da Casti, noua tg'el è mort la notg digls 12 segls 13 da favrer 1953, – scu sagond davos pader dalla Missiun an Surmeir ed igl pi davos pader caputschin pastour dallas olmas a Salouf e Ziteil.

Tenor ena cunvagnientscha tranter igl uestg ed igl superiour digls paders veva mintga pader tgi bandunava ena pleiv da neir ramplazzo d'en prer. Chegl è er sto igl cass a Salouf, pero davanto en cass aparti: successour digl davos pader caputschin da Murmarera è nia igl sies nev, ser Duri Lozza, s'anclei, er el da Murmarera. Ed er chel ò gio surpasso igls 50 onns scu plevant a Salouf e custos da Ziteil.

(Remarca: Las fotos sen p. 5, 22 e 35 dereivan or dallas publicaziuns da ser Duri Lozza: Cronica dalla pleiv Salouf e 400 onns pelegrinadi a Ziteil)

⁷⁸ Ser DURI LOZZA: *Cronica da Salouf*, p. 21.

⁷⁹ dito, p. 24.